

monarchy. London, The Grant Educational Co., 1940. 2 p. l., 133—304 p., illus., maps. 8°. את הקדום ראה ק. ס. שנה י"ט ע' 181.

235 **Lindsay, Gordon.** The blueprints of God, v. 1—2. 2 v. Portland, Oregon, typ. Cosbys, c1940. 7 p. l., 202 p., diagrs; 7 p. l., 229 p., diagrs. 8°.

התכן: v. 1: "Wonders of Bible chronology". v. 2: World war II in prophecy.

*236 **Smalley, Beryl.** Study of the Bible in the Middle Ages. London, Oxford University Press, 1941, XVI, 295 p. 8°.

*237 **Steinmüller, John E.** Companion to Scripture studies. v. 1: General introduction to the Bible. New York, J. F. Wagner, 1941. 478 p., maps. 8°.

מלכו אלה: עיין כרפטי א"י מס' 55, 174—172, 180.

תלמוד ומדרש. ספרות רבנית

238 **אברהם בן דוד מפוסקרי.** ספר הידושי הראב"ד על מסכת בבא קמא, יצא לאור עפי' כתי' יחידי שבבית שמואל, בהוספת מבוא הערות והגהות מאת שמואל אטלס. לינווק "העתים" (קדמי בליטא, דפוס ש. מורשביץ), ת"ש. 47, 397, XXXIV, [2] ע' 8°. המבוא (מקוצר במקצת) גם באנגלית, בתאריך 1941. שער נוסף באנגלית: Novellae on tractate Baba kamma, by Abraham ben David (RABaD of Posquières), edited... by Samuel H. Atlas.

בספר זה הוציא ד"ר ש. אטלס לאור את פירוש הראב"ד על מס' ב"ק על פי כ"י בריטיש מוזיאום סימן Or. 852 (קלוג מרגליות ח"ב מס' 414) הכולל את הפירוש לכל המסכת כ"י אחר של פירוש זה לא נודע. לגוף הספר הקדים המחזיר מבוא על כת"י מתבאר ומבוא שרשמים לתולדות הראב"ד אישיותו ופעולתו, וסקירה קצרה על דרכו בהערוות. הוא מוכיח שמתברר הפירוש הוא הראב"ד בעל ההשגות, ולא הריא אב"ד כקל ראשכול, ושהספר נחבר אחרי פטירתו (1171) שנזכר בברכת המתים (ע' קלט) וקודם שכתב הראב"ד

מדע המקרא

שפירא, י. פרשני רש"י על התורה. עיין מס' 227.

231 **תנ"ך. משלי.** שיעורים לשבת על משלי ע"י מנשה וינסורה. אלכסנדריה, הוצאת רמב"ם. 7503. 84 ע', [2] דף. 8°. 20 שיעורים. בכל אחד 12 פסוקים ממשלי על נושא אחד, עם חרומם ובאר בצרפתית ורשימת-מלים עברית-צרפתית. שער Leçons sabbatiques sur les Proverbes, par Moïse Ventura. 1942.

Albright, W. F. Archaeology and the religion of Israel. — From the stone age to Christianity. עיין מס' 244, 245.

232 **Balscheit, Bruno.** Gottesbund und Staat; Der Staat im Alten Testament. Zollikon-Zürich, Evangelischer Verlag, 1940. 83 p. 8°.

=Theologische Studien, hrsg. von Karl Barth, Heft 9.

התכן: Die inneren Entscheidungen des Staates. Die äusseren Entscheidungen des Staates. Die Gemeinde in den Entscheidungen des Staates.

233 **Daiches, David.** The King James Version of the English Bible; an account of the development of the English Bible of 1611 with special reference to the Hebrew tradition... Chicago, University of Chicago Press, (c1941). VII, 228 p. 8°.

מטרתו לכתוב תולדות התרגום האנגלי של התנ"ך בשנות 1523—1611 ושנית, בקשר לחקירות בנושא ספר ישעיה, להאיר את המקורות, הכלים והשיטות של המתרגמים בדרך כלל הספר הוא מעין מבוא לחקירת התרגום האנגלי של התנ"ך משנת 1611. (מהדקדמה).

התכן: From Tyndale to King James. The Hebrew tradition. The scholarship of the translators. The text. Appendices.

234 **Gray, Elizabeth G.** A dramatised Bible reader for use in schools... The Old Testament. Book II., part 2: The early

(ע' קצד, רעד, רעד) וכמה פסקאות בספר מתחילות בפתיחה המיוחדת לו „אמר אברהם" (ע' צב, קה, קמב, קנז שנג). הוא מביא את דברי הפירוש בהשגותיו על הדו"ה (ע' לקמן) ומזכיר בהשגותיו לפ"ה מהל' חזבל ומזיק ה"ד: וכבר הרחבנו בדברים האלו בפירוש ב"ס (ע' שנג-שנ"ז). הראשונים — בעל התרומות, בעל השלמה, הרשב"א ושיטה מקובצת — מביאים את דברי הספר כלשונו בשם פירוש הראב"ד. לאחר כל הסימנים המובהקים האלה אין בכחה של קשיא א"ח — סתירה בין דברי הספר להשגה אחת על הרמב"ם — כדי להציא את התיביר מחזקת בעלומהו הראב"ד בעל ההשגות. ובזקק העיר א. שסותיות כאלה מתיישבות במקל מתוך הסדר הכרונולוגי של התיבירים, כי ההשגות על הרמב"ם נתחברו לאחרונה, וכן רב אחרי חיבור הפירושים, וכיון כזה לדברי מארכס במאמרו הנ"ל ע' 206—207.

הראב"ד עצמו קרא לספרו בשם פירוש וכן נקרא החיבור גם אצל הראשונים, ולכן אין להצדיק את מעשה המחזיר ששינה את שם הספר עפ"י דברי בעל החוסין המאוחר ל"חידושים" (ע' 13—14).

האחרון שהפירוש היה לפניו בכ"י היה כנראה ר' בצלאל אשכנזי שהורה להשתמש בו בשיטה מקובצת שלו לביק (המחזיר ציין את המקומות בהערותיו), וכן לסתבות ל"ד ב' (ע' לקמן) ובכללי החלמוד שלו (מארכס בס' היובל הרפמן ע' 379).

המקורות המובאים בספר הם: מכילתא דר' ישמעאל, (ג, קצ"ד), תורת כהנים (הע"ה, ש), ספרי במדבר (ב), תוספתא (נג, לא, סא, רפה), ירושלמי (סא, קנז, קטש, שבא, שבב, שנג, שנו), הגאונים (נו, שנג, שנו), ד"ח (גה, קעא), הרב שלמה (נו) או הצרפתי (קיא, קיז, קצו), הקשה תלמיד צרפתי לפני הרב ר' יעקב ג"ע (קל"ה), הרב ר' אפרים (תלמיד הר"ף, ע' צו) וכעיקר הר"ף הנוכח פעמים רבות. הרבה פירושים מובאים סתם בשם יש מפרשים (כט, סט, פז, קלו, קנז, רסב, רסז, שג, שו, שז) או פרשו הראשונים (יא טו, פי) ובאצטא (סד), ראיתי מפרשים (קח, קי), וחזינא סה פרוקא (קכו), ושמעתי בו ענין אחר (צב) וכדומה. רק פעם אחת נמצא פי' בלע"ז (שמב). בלי ספק נשתקעו בפירושים אלה הרבה מפירושיהם של חזקוני ור"א בעל האשכול.

השיבות יתירה נודעת לגירסאות השונות בדברי הגמרא שהראב"ד מביא בפירושו. הוא בדק ספרים

את השגותיו על הרמב"ם. בשרטוטים לתולדות הראב"ד התופסים את רוב המבוא (ע' 14—43) נמשך א. אחרי דברי החוקרים הקדומים, בעיקר השתמש במאמרו הנדול של ה' גרוס על הראב"ד במונטסשריפט 74—1873. רק במאוחר הגיעו כנראה לידו המבוא לספר האשכול לר"ש אלבק (ירושלים תרצ"ה) הספרן של ראשונים לר"ש אסף (ירושלים תרצ"ה) שלא הספיק להשתמש בהם במבואו כל צרכו. כן נעלמו מעיניו הכפחותיו של גרוס עצמו למאמרו הנ"ל בספרו הגדול Gallia Judaica עמ' 447—450, הערך החשוב על הראב"ד בס' אור החיים לר' חיים מיכל עמ' 23—29, ספר „דברי ריבנות" לתרצ"ה והראב"ד הוצ' ד. דרסמן, ניו יארק תרס"ה, והמביל ידיעות השבועות על הראב"ד ופעולותיו הספרותיות, ובעיקר מאמרו החשוב של א. מארכס על הראב"ד והדו"ה במ"ע REJ. 59, 200—224 שבו היה מצא חומר רב להשלמת הדברים התיקנים. בפניהם יצא בשנות תרצ"ד — תרצ"ז במ"ע „הסגולה" בהוצ' המ"ז תלמיד בירושלים ספרו הגדול של הראב"ד „כתוב שם" הכולל את השגותיו על הדו"ה לרוב סדר מועד בשם וגויקין (חברות א) — מ"ז, ודוקא להשגותיו על מס' בבא קמא (שם חוב' ד—ה) יש חשיבות מרובה להבנת דברי הפירוש שלפנינו שהראב"ד מסתמך עליו פעמים רבות.

על גוף הפירוש ומקורותיו לא הספיק המחזיר להאריך במבואו. „בדעתי היה להרחיב את הדיבור על הראב"ד בכל ועל הספר בפרט, אבל בשל המצב הפוליטי המסתובך ובשל פחד המלחמה השחיר בכל מהותי להביא את הספר לידי סיום עפ"י דברי חז"ל לא עליך המלאכה לגמור" (ע' 46) — כך מתנצל א. ביום א' ד"ח אלול תרצ"ט בסיום מבואו — ועלינו להתזקק לו טובה על כך, כי לחי' זאת מי יודע אם היינו זוכים לספר חשיב זה שנחפס בקיחני בליטא והדפסתו נגמרה רק בתחלת שנת ת"ש, אחרי פרוץ המלחמה. חזקה על המחזיר שבזמנים כתקומה היה מציא מתחת ידו מבוא מקיף ומתוקן גם על גוף הספר, ועל כגון דא נאמר: כשם שקבלת שחר על הדרישה וכו'.

ד"ר אלטס צדק בתחילתו שמחבר הספר הוא הראב"ד בעל השגות — ודלא כד"ר י. ויינברג בהערותיו שבסוף הספר (ע' שפ"ג) שרצה לייחס את הספר לראב"ד בעל האשכול. ודאיה החותמת ביותר הם דברי הראב"ד בעל ההשגות עצמו: הוא ומסתמך בספר זה על ספרו בעלי הנפש (עמ' ק) ועל פסקי הראשאה שלו

את דבר ח"ל בפירושונו בבבא מציעא מן המענה הזאת על דברי רבא שהם אליבא דר' יהודה וכו'. ע' צו. ומאי מחבא הרב ר' אפרים וכו'. ע' כתוב שם ע' טו: מ"מ הקושא שהקשה הרב ר' אפרים כבר תירצנוה בפירושונו ואין מננה הכרח לסתור דברי הרב הגדול אלפסי ז"ל — הכונה שם לדברי פירושנו כאן.

ע' קכא. ואמר אני כי הנסחא שאין כתוב בה גבי דיבעא טובה יותר מזו. וכן כתוב שם ע' יז: וכפני שכתוב הרב אלפסי ז"ל בהלכותיו אנו נזקקין להקטן ונאמר דהאי פלגי נזקא הוא דבעי לשלומי.

ע' קלח-קל ט. הרב ר' יצחק הפליא דבריו בכאן... לתמלו ועליו רבים עד שחזרו תולקין עליו וכמעט שהושכרו ושגג ואני ויגנתי החששתי מאד בדברים להעמיד דבריו כי אין אהבן ואדם חשבו כמדתו איך יטעה בדבר פשוט כזה בלי טעם וכו' זאת נמצאתי להעמיד דברי הרב ז"ל ודבר גאה ומתקבל הוא — וכן בכתוב שם ע' יז: — אבל לפני שהיה הרב ז"ל רב מובהק ואי אפשר שטעה בזה אנו צריכין לחזר ולהעמיד דבריו וכו' כן נראה לי ודבר טוב ומתקבל [הוא].

ע' קעז. כבר פירשנוה והרחבתי בה בפסקי הרישאות בדברים גבוהים, וכן בכתוב שם ע' יח: סוף דבר כל מי שהוא רוצה לעמוד על עקרי הרישאות יבוא ויראה בכתוב הרישאות שכתבתי ושם יעמד על עקריו.

ע' רז. בהערה ו' הכיזא אטלס את דברי בעל הנאמר בשם הר"א והעיר "וגראה שבעה"מ מכון בזה לר"א אב"ד בעל האשכול ולא להראב"ד בעל ההשמות", וצדק בזה כי בס' כתוב שם ע' יט ממצא במפורש: ולא שאני סובר כפירוש הרב ז"ל אלא שיש אצלי בו פירוש אחר והוא כתוב בפרושי. בזה מסולקות גם קושיותיו של הר"י וינברג ע' שעת.

ע' ריב. ואע"פ שיש דברים נוטים לצד אחר דמציאת בהערה שויה רבנו וכו', וכן בכתוב שם ע' יט: גם יש דברים נוטים מזה הפירוש לפי שמצאנו בכמה מקומות ובפרט יחיה ומציאותה תולכין בשוה.

ע' רכז. על כן לדעת הרב ר' יוחנן נמי מתרץ המשנה תמורתו של המדובר בהערה ג"ד שחשב זאת להוכחה מאחרת מתבטלת מזה שמצא בס' כתוב שם ע' יט, כי נוסח נראה שפירש זה היה כתוב בבעל המאמר: ר' יוחנן מוקים לת דהא מתניאיתא בדלא אמר התבבל וכו' (וליתא לפנינו בבעה"מ). אמר אברהם יש

שונים כדי לעמוד על הגירסא הנכונה: מציאתי נוסחאות ישנות (ט"ו), ואית כפרים הרבה שאין בהם זו הקושיא כלל (רד), יש ספרים שכתוב בהם (קכא, קכב, קלד, קעז), יש כפרים דלא גרסי (קכט, קכד), זאת הגירסא אינה ברוב הספרים (שג), גירסא נוספת במקצת ספרים (קכב), ויש שמוחקין כל זו הגירסא מן הספרים (שה), נוסחא דילן (מ), נוסחא אחרת (מא, מד), נוסח אחר (ע), שכה), גירסא אחרת (ה), אית דגרסי (קעט, קעב, רצד), איכא נוסחי דגרסי לה הכי (קפז), גירסא שנמחקה מן הספרים (צב), לשון הספרים (קפא, שמ), כתוב בספרים (רצא), מציאתי נוסחא (עח), כך היא הנסחא (פס), וכדומה. כדאי לציון שספר התלמוד של הראב"ד עם הגהותיו בעצם כתב יד שימש לראשונים "קובץ למעשה" (ישראל לוי 38, 108, REJ).

"בהערתו ובהגותו שחתי לי למסרה: ראשית לבאר ולפרש את דברי הראב"ד ולעמוד על תוכנם; שנית לקבוצ את מקומה להשיטתי של הראב"ד בהלכה... והשלישית לפעמים באו הערות לבאר את דברי הגמ' ואע"פ שאין לדברים קשר ישיר עם דברי הראב"ד... באלוה זאת ישנן הערות בקרניות שענינן היא התפתחותה של הנומא והתפתחות ההלכה" (ע' 44). דאכספורטים נחשבו השלישי, התופסים לעתים מקום רחב בהערות, אין מקומם בהוצאת ספרן של ראשונים. נצטמצם כאן בהערות מספר לעצם דברי הראב"ד: בעיקר ציון את המקבילות מסי כתוב שם לבבא קמא.

ע' טו. והרב ר' יצחק ז"ל קיצר בכאן שלא הזכיר דביטמי עסקינן. ע' כתוב שם ע' יב: ואם לא הזכיר הרב דביטמי עסקינן אי שגגה היתה או שממן על מה שהוא מפורש בגמרא.

ע' יט — כ'. דלדעת רב אסי דמספקא ליה אי כלוקח הוא דאמרין בלישנא בתרא. ע' כתוב שם ע' יב: שלא נאמרה דברים הללו אלא כדברי רב אסי.

ע' לד הערה ג'. מה שמביא הרא"ש בשם הראב"ד הם דברי הראב"ד בס' כתוב שם ע' יד ובה נסתרו דברי הר"י וינברג בהערותיו ע' שפג שכתב: ולכן נראה לי ברור כשמש בזה הרב הראב"ד בעל ההשגות אינו הראב"ד שהביא הרא"ש. הרא"ש החזיק את דברי הראב"ד שבס' כתוב שם כמעט מלה במלה!

ע' סח. מיהו קשיא לי לר' יהודה הפטר. ע' כתוב שם ע' י"ד: וקשיא על דר' יהודה וכו'.

ע' טה. ואחר כל זאת יכול אני להעמיד דברי הרב ז"ל וכו'. וכן בכתוב שם ע' טו: אמר אברהם כבר הצלנו

כאן שלש שגמות וסר, וא"כ אין ספק שאלה הם דברי הראב"ד עצמו.

ע' רכז. הא מתניתין דאתא ליה, בכתוב שם ע' כ' מסים: סוף דבר צריך הוא לפירושו, והכוונה לדברי הפירוש שלפנינו.

ע' רכח ר"ב ט. הא דקתני ר' שמעון בן אלעזר וכו', כל הסוגיא גם בכתוב שם ע' כ'.

ע' רל. הא ולא מקשה ממיתין וכו' משום דמתניתין מיתנות הראשונים נשנו וקודם תקנה היל. וכן בכתוב שם ע' כא: לפי [שדרך] תשובה בימי ראשונים בשגות מיתנות. משה אבל מתנאית דר' חייא ודר' אשעיא בימי ר' נשנו ותקנה זו בימי ר' היתה על כן הקשו ממתניתא ולא הקשו עליה מן המשנה.

ע' רלא. מאי לאו בעם הארץ וכו'. בכתוב שם ע' כא: וכבר כתבנו דבר זה בפירושו בדעת הגאונים ז"ל.

וע' רלז. אמר רב הלכה כר' מאיר. בכתוב שם ע' כא: אמר אברהם כתבנו בו טעם אחד מוכרח מזה: — גם כאן הכוונה לפירושנו.

ע' רמא. בהערה: "ועי' מ"מ שם שהביא את היהושלמי וכו' ומבלי להביא את דברי התוס' מנחם המסחין שלפני המ"מ היו דוקא התוס' שלנו לביק?

ע' רסז. הלוקח שדה בשם ריש גליוהא וכו'. הרבא גם בס' התרומוות שעד נא ט': וכן פי' הראב"ד ז"ל בפירושו.

ע' רע"ב. ואני משות עם הרב ז"ל בזה. עי' כתוב שם ע' כא שם הר"ה כתב: לא נראה לי פסק הר"ף שפסק כר"ע וכו'. אמר אברהם גם אני כתבתי כן ומטעמים אחרים. — שוב הכונה לפירוש שלפנינו.

ע' רע"ז. האי שזעיתא הרחבתי בה בפסקי ההרשאות שכתבתי. וכן בכתוב שם ע' כא: אמר אברהם כל זה כבר נתפרש יפה ויפה בתבוריי (כצ"ל במקום בתבורי).

ע' שג. יש מפרשים והוא שלא נשתמשו בה הכונה ל"גדר דלי קדמחביני שבגרבנות" שהביא המאירי. עי' בשטמ"ק כאן ולכתובות ל"ד ב' ד"ה משתמשין.

שם ובסוף המסכתא [מתבתין] דברים של זו המערה מה שצריך לי נראה שהראב"ד כתב הוספה מיוחדת לכאור הסוגיא, דוגמת ההוספה על הסוגיא דאוסט ע' שלב: ואני בסוף המסכתא נארכתי בה כל הצורך (לפנינו)

ע' שג"שטא). להוספה זו שייכות כנראה הפסקאות שמביאים כאן הראשונים בשם פי' הראב"ד ואינם לפנינו בגוף הספר, כיחוד דברי השטמ"ק כאן ב"ה משלמין המל בשם בנול וכו' ועד והנוטה מזה נוטה מדרך האמת, הראב"ד ז"ל; וביתר ביורר בשטמ"ק לכתובות ל"ד ב' ד"ה כסבורין שהא ושל אביהם בשם: להראב"ד בחדושינו לב"ק פ' הגתל בתר, וכן שם ד"ה הפליטא דרב ספא: הראב"ד ז"ל בחדושינו פרק הגתל בתרא, ועוד שם ד"ה משתמשין, מתוך דברי הריטב"א: חפי' הראב"ד ז"ל שאע"פ שגשתמשו בה אין תיבין באוסט כי הם זכות אבותם ירשו וכו'. יתכן שהוספה זו היתה כתובה באותם שני הדפים האחרונים החסרים סצת כ"י בריטש מוזיאום. בכל אופן אין מקום לסברת המתדיר שהדברים שהביא השטמ"ק הם של הראב"ד בעל האשכול (ע' ש"ד סוף הערה יב).

ע' שה. ואיכא לאוקמה כגון שטען לא שואל אני. וכן הובא בשטמ"ק לכתובות שם ד"ה הג' רש"י: והראב"ד ז"ל פ"ל כגון שטען לא שואל אני וכו'.

ע' ש"ד. תנא ומחזיר לבעלים הראשונים. בכתוב שם ע' כ"ג: ועדיין צריך הוא למה שפירשו בו. ע' ש"ד. שמועה זו יש לדקדק עליה מאותה שמועה של פרק השואל וכו' ותחת מפרשנו לה בעד הבורא. עי' גם בס' התרומוות שעד ל"ה ב': והנה תרץ הראב"ד ז"ל בפירושו דאיתה משנה איתה דומה למשנת בבא קמא וכו'.

ע' שג"שגז. ישראל שאנסתו גויים, בס' כתוב שם ע' כג: וסוף דבר הרופה לעמוד על העיקר יראה תבור יפה שחברנו כידין מסור — הכונה למאמר שלפנינו שהראב"ד חשבו כנראה לחבור מיוחד.

אחרי כל ההקבלות האלה לא נשאר צל של ספק שמתברר הספר שלפנינו הוא הראב"ד בעל ההשגות — הוא ולא אחר.

הייכים אנו להורות לד"ר אטלס על עבודתו המסורה והמחויקת בתוצאת כתב יד גדול זה בדפוס משותב וכמעט נקי מטעויות יחד עם דברי הכותבו שלוחה לו המשאלה שיצא לאור באיתה מידה של מסירות ואחריות גם את פירוש הראב"ד לט"ס 'עבודה זרה ע"פ כתב ידו היחיד שבבית הכפרים של בית המדרש לדברים בני-יארק, שעל מצאתו הרוע פרופ' א. מארכס

ב' Proceedings כרך ד' (1932—33) עמ' 147.

א. ת. פריימן